

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Kireççi, Mehmet Akif (2012).

Başlangıcından Günümüze Arap Milliyetçiliği.

Ankara: Grafiker Yayınları.

Nurettin Ceviz*

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı İmparatorluğunun Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki vilayetlerinin, savaşın galipleri arasında paylaşılması, yirminci yüzyılın en önemli siyasi olaylarından biridir. Dikkatle bakıldığında, bugün Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da cereyan eden huzursuzlukların, karışıklıkların, dalgalanmaların, etnik ve hatta zaman zaman dini zeminde cereyan eden çatışmaların ve nihayet Arap Baharı dediğimiz olgunun ardında hep bu paylaşımın etkileri vardır.

Süreci kısaca özetleyecek olursak şunları söyleyebiliriz: Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı coğrafyasında başlayan ve misyonerlerce yürütülen kültürel emperyalizm çalışmaları esnasında temelleri atılan Arap milliyetçiliği, savaşın hemen ardından İngiltere ve Fransa tarafından Arapça konuşulan toprakların paylaşılmasıyla iyice kök salmaya başladı. Yapay sınırlarla birbirinden ayrılan bu topraklarda sürdürülen yönetim biçimiyle ilgili olarak dünya literatürüne “manda rejimi” kavramı girdi. Bu süreci bir kurtuluş mücadelesiyle atlatan Türkiye'nin tersine Mısır ve Suriye gibi bazı ülkelerde küçük çaplı direnmeler olduysa da, bir başarı elde edilemeden sınırlar böylece kabul edildi. Devam eden süreçte milliyetçi liderler ve akımlar oluştu. Bunların üzerine, Filistin topraklarına devam eden Yahudi yerleşimi eklendi. Derken 1948'de İsrail Devleti ilan edildi. Buna karşı koyamayan Arap ülkelerinde tepkisel bir sürece girildi. 1952'de Mısır'da Cemal Abdünnasır tarafından kurulan “Hür Subaylar Hareketi”, bütün tepkileri de arkasına almak suretiyle Arap ülkelerinin neredeyse tamamında Arap milliyetçiliğinin siyasallaşmasına öncülük ederek onu bir ideoloji haline dönüştürdü. İlerleyen zamanlarda bazı Arap ülkeleri arasında başarısız birleşme teşebbüslerine kadar gidildi. Dünyada Arapça konuşulan ve elimideki çalışmaya temel teşkil eden Arap ülkeleri şunlardır: Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Cezayir, Cibuti, Fas, Filistin, Irak, Katar, Komor Adaları, Kuveyt, Libya, Lübnan, Mısır, Moritanya, Somali, Sudan, Suriye, Suudi Arabistan, Tunus, Umman, Ürdün, Yemen.

* Prof. Dr., İpek Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi – Ankara / Türkiye
nceviz@gmail.com

Değerlendirmeye konu kitap, başlangıç dönemine ve gelişim sürecine kısaca işaret ettiğimiz Arap Milliyetçiliği konusunda ülkemizde yazılan ilk özgün akademik eserdir. Daha önce Arap milliyetçiliğiyle ilgili çeviri birkaç eser yayınlandı. Bir de, Birinci Dünya savaşı esnasında Türkleri arkadan vurdıkları (!) gerekçesiyle Arap ve İslam düşmanlığı kokan bir iki kitap dışında kayda değer özgün bir çalışma bulunmuyor.

Burada üzerinde durduğumuz çalışma yazarın ifadesiyle “son on yılda Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye’deki üniversitelerde Arap Milliyetçiliği üzerine verdiği derslerden yola çıkarak, konuya ilgi duyanların yanı sıra sahaya yeni adım atan yüksek lisans ve doktora öğrencileri kadar dış politika yapımcılarına ve siyasilere, Arap milliyetçiliğinin temel paradigmalarını ele almak suretiyle bilgi ve yorum sunma çabası” olarak özgünlüğüyle öne çıkıyor.

Giriş’te Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, gelişmesi, milliyetçilik hareketi üzerinde Nasır’ın etkisi, İsrail Devletinin kuruluşunun etkileri ve bu arada Yaser Arafat yönetimindeki Filistin Kurtuluş Ordusu’nun durumunun kısaca ele alınıyor ve 22 Arap ülkesi ile ilgili temel bilgilere yer veriliyor. Ardından Arap milliyetçiliğinin ortaya çıktığı tarihsel arka plan anlatılıyor. Burada, Birinci Dünya Savaşını kaybeden Osmanlı Devletinin ordularının Doğu vilayetlerinden çekilmek zorunda kalması sonucu bırakılan topraklarda İngiltere ve Fransa’nın farklı gruplara verdiği birbiriyile çelişkili taksim sözleri ve bunu izleyen işgal hareketi ile sınırların belirlenmesi anlatılıyor. Ayrıca petrol yatakları esas alınarak yapılan sınır belirlemesi esnasında, günümüz olaylarında etkisi görülen *etnik unsurların birlikteliğinin* göz ardı edildiği belirtiliyor ve sonuç olarak sınırların tamamen İngilizlerin öngördüğü gibi şekillendiği ifade ediliyor.

Süreci kısaca özetleyecek olursak kronolojik olarak şu hadiseleri saymak mümkündür: İsrail Devletinin kurulmasına mukavemet edemeyen Arap ülkelerine, sınırların meşruiyetini sorgulama imkânı verilmemiş gibi Birleşmiş Milletlerin himayesinde bir de İsrail devleti kurulması sağlandı. Araplar, kendi varlıklarına bir tehdit olarak algıladıkları bu olaya karşı bir araya geldi. Arapların birleşik ordusu ile İsrail arasındaki ilk savaşı kaybeden Araplar, İsrail’in topraklarını genişletmesine mani olamadı. Arap milliyetçiliği Mısır’da Cemal Abdunnasır’ın liderliğinde yeni bir döneme girmeye çalışıyordu. 1956’da İsrail, İngiltere ve Fransa Mısır’a ortak olarak saldırdı ve Mısır, Sovyetler Birliğine yaklaşmak zorunda kaldı. Nihayet İsrail’in Mısır’ı ikinci defa mağlup ettiği 1967 Arap-İsrail Savaşından sonra dengeler oldukça değişti. Sovyetler Birliğinin saflarına geçen Mısır’ı, Irak, Yemen, Libya ve Suriye izledi (22-28).

Milliyetçilik Teorileri Üzerine başlığı altında 19. yüzyılın en önemli sosyo-politik hareketi olarak milliyetçilikle beraber kendini gösteren millet-milliyetçilik-devlet kavramlarına dair tartışmalara yer veriliyor. Arap milliyetçiliği analiz edilirken ihtiyaç duyulacak teorik çerçeve, Ernest Renan, Ernest Gellner, Eric Hobsbawm ve Benedict Anderson’un görüşleri ve çalışmaları ışığında ortaya konuluyor (28-39).

Milliyetçilik Nerede ve Ne Zaman Doğdu? başlığında dünyada milliyetçiliğin doğuşu ve bu kavrama ilişkin teoriler ele alınıyor. Osmanlı İmparatorluğunda, tarihsel olarak daha önce ortaya çıkan Balkan Milliyetçiliği üzerinde duruluyor (52-54). *Balkanlarda Milliyetçilik* altında, Balkanlarda milliyetçiliğe zemin hazırlayan en önemli etkenin “on dokuzuncu yüzyılda artık uzak coğrafyalardaki sömürgeci Avrupa İmparatorluklarının Osmanlı

coğrafyasını son bir paylaşım alanı olarak seçmiş olmaları” şeklinde ifade ediliyor. Burada günümüz Balkan ülkelerinin Osmanlı Devletinin bünyesinden teker teker nasıl koparıldığı ana hatlarıyla anlatılıyor. Balkanlarda ayrılıkçı milliyetçilik hareketlerinin hareket noktasının esas itibarıyla “Osmanlı sisteminin esnek kurumlarından almış olsa da gayri müslim kalkışmaların her durumda başka bir veya birkaç Avrupa devletinin himayesinde palazlandığı, yine kiliselerin Osmanlı sisteminden kaynaklanan yarı özerk yapısı ile bu kalkışma süreçlerinde halkı yönlendirme ve motive etme konularında ciddi olarak destek verdikleri”ni anlıyoruz.

Kitabın Birinci Bölümü *Arap Milliyetçiliğinin İcadı* başlığını taşıyor. Burada önce 1517 yılında Osmanlıların, bugün Ortadoğu olarak adlandırılan bölgeye girişleriyle başlayan dönem itibarıyla bölgenin bir portresi çizilerek Arap milliyetçiliğinin doğuşunu erken tarihlerde arayan teoriler tartışılıyor. Bu cümleden olarak Arap milliyetçiliğinin ilk olarak ‘Osmanlı döneminde ve 1798’deki Napolyon’un Mısır’ı işgali ile başlayan reform hareketlerinin bir sonucu’ olarak gören Oryantalist görüş ile daha temkinli bir yaklaşımla Arap milliyetçiliğinin ‘İttihat ve Terakki döneminde Jön Türklerin Türkçü (milliyetçi) politikalarına bir reaksiyon biçiminde’ ortaya çıktığını savunan tezler etraflıca tartışılıyor (59-66).

Araplar ve Avrupalılar: Yeni Bir İlişki Modeli alt başlığını taşıyan bölümde ise, Napolyon’un Mısır’ı işgaliyle başlayan dönemle birlikte Arap milliyetçiliğinin kültürel olarak keşfinin ve işlenmesinin başladığını ifade eden Oryantalist teori ele alınmaktadır. Bu teorinin tezinin tek başına kültürel farkındalığı izah etmeye yetmediği, kültürel farkındalık mekanizmasının harekete geçmesinde Balkanlardaki isyanların ve bunların Asya vilayetlerine etkisinin göz ardı edilmemesinin gerektiği tartışılmaktadır.

Arap milliyetçiliğinin birinci dönemi diye adlandırılan zaman diliminde, “daha sahil bir Hristiyanlık anlayışına ulaştıklarını düşünen Protestanların Amerika’ya yerleşip zenginleşmelerinin ardından Ortadoğu’da hem Müslümanları hem de Ortadoğu’nun diğer kadim Hristiyan toplumlarını kendi yollarına davet etmek için” giriştikleri misyonerlik faaliyetleri ve bu amaçla kurulan okulların Arap milliyetçiliği olgusunun gelişmesi üzerindeki etkisi, *Misyonerler ve Okulları* adlı alt başlığı taşıyan bölümde ele alınıyor. Böylece, Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışını temsil eden zaman dilimi olan ilk evresi tamamlanmış oluyor.

Kitabın İkinci Bölümü, *Birinci Dünya Savaşı ve Arap Milliyetçiliğine Etkileri* başlığını taşıyor. Arap milliyetçiliğinin ikinci aşamasının ayrıntıları burada veriliyor. Kısa bir girişin ardından Osmanlı İmparatorluğunun topraklarının paylaşılmasında, dağıtılmasında ve yeni yönetimlerin iş başına getirilmesi esnasında Britanya’nın hep ön planda olduğunu görüyoruz. Çanakkale yenilgisinin ardından kendi pozisyonunu diğer ortaklar karşısında güçlendirmek amacıyla Britanya, önce Mekke Şerifi Hüseyin ile temasa geçerek bir Arap isyanına öncülük yapması karşılığında kendisinin bağımsız bir devlete sahip olabileceği fikrine yöneltti. Arap Yarımadasında düzenlenecek bir isyanla, Osmanlı sınırlarının güneyinde istikrarın bozulması ve içerde ordunun gücü ve dikkati dağıtılarak Britanya’nın yeni askeri ve diplomatik hamleleri için fırsatlar oluşturulması planlanmıştı. İşte bu plan dahilinde, Britanya, üç taahhütname ortaya koydu.

Bunların ilki, Britanya ile Şerif Hüseyin arasında idi ve 'Britanya Hükümetinin Şerif Hüseyin'e Arap Devleti Vadi'ne ilişkindi. İkincisi 'İngiliz-Fransız-Rus Antlaşması (Sykes-Picot Antlaşması) 1916' adını taşıyordu. Bu antlaşma aslında, Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasını müteakip adı geçen üç devletten hangisinin nereler üzerinde hak iddia edeceğini ve bu hak iddialarının diğer iki devletçe tanınacağını ifade eden hükümetler arası diplomatik notlardan ibaretti. 'Balfour Deklerasyonu- 2 Kasım 1917' adını taşıyan son antlaşma ise Avrupa Siyonistlerine Filistin'de bir yurt sözü veren Britanya Dışişleri Bakanlığının düzenlediği bir metindir. Bu taahhütnamelerin tam metnine kitabın sonundaki *Ekler* bölümünde yer verilmektedir. Sonuçta yenilen ittifakın başındaki Osmanlı İmparatorluğunun topraklarının paylaşılması görüşmelerine devam niteliğindeki San Remo Konferansı (19-26 Nisan 1920)'nin mahiyeti hakkındaki bilgilere de bu bölümde rastlıyoruz.

Ardından, Dünya Savaşı sonrası Emperyalist devletlerce siyaset literatürüne sokulan manda rejimi ele alınıyor. Bu ülkelerin manda yönetimi ile koloni yönetimi kavramları ve bunların uygulamaları ile ilgili tartışmalara yer veriliyor (s.83-95). Irak, Ürdün, Filistin, Suriye ve Lübnan'ın nasıl manda altına alındıkları anlatılırken diğer Ortadoğu vilayetlerinin işgal edilme ve bağımsızlıklarını kazanma süreçlerine de temas ediliyor.

Arap Milliyetçiliğinin Teorisyenleri alt başlığını taşıyan bölüm, bir süre Arap Milliyetçiliğinin genel kabul gören yaklaşımlarını belirleyen politik bir eser olarak kalan *Arap Uyanışı* adlı eserin yazarı olan ve ilk teorisyen kabul edilen George Antonius (1891-1942) ile başlıyor. Ardından milliyetçilik ve Arap Milliyetçiliği üzerine çok sayıda eserleri olan ve ilk eserlerini Osmanlı İmparatorluğu henüz dağılmadan yaşadığı İstanbul'da veren Sâti el-Husri (1881-1968)'nin eserleri ve görüşleri hakkında bilgi veriliyor. Bu kısımda son olarak, Arap Milliyetçiliği üzerine hem teorik hem de pratik olarak Suriye'de Ba's ideolojisini kurumsallaştırıp siyaset sahnesine armağan eden Mişel Eflak (1910-1989) hakkında bir değerlendirme yer alıyor (s. 94-100). Bu bölümde yer alan kaynaklar, alanla ilgili ayrıntılı bilgi edinmek ya da çalışma yapmak isteyenlere zengin bir literatür olma özelliğine sahip bulunuyor.

Bölümün son alt başlığı, *Arap Birliği/Arap Devletleri Birliği*. Burada Arap Birliğinin, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle Britanya'nın stratejik planlarına katkıda bulunacak bir kurum olarak nasıl kurulduğu anlatılıyor. 1944'te Mısır'da başlayan hazırlıklar 22 Mart 1945'te Birliğin resmen kurulmasıyla sona erdi. Günümüzde de çok önemli olaylarla ilgili olarak kayda değer bir rolü görülmeyen Arap Birliğinin, başkaca bazı faktörlerin yanı sıra, kuruluşunun ilk yıllarında uğradığı başarısızlık adeta sonraki faaliyetlerini de başarısızlığa mahkum edecek psikolojik bir sorun oldu. Kitaptaki ifadeyle başarısızlık şöyle gerçekleşti: "Arap Birliği üyesi ülkelerin nadiren üzerinde ittifak ettikleri konulardan birisi Filistin'de bir İsrail devleti kurulmasına karşı çıkmaktı. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 1947'de Filistin'in paylaşımı ve bir İsrail devletinin kurulması için karar verdiğinde Arap Birliği hemen ortak tavır alarak bu karara itiraz etti ama Birliğin sonucu değiştirecek bir etki üretmesi mümkün olmadı."

İsrail'in Kurulması ve Arap Milliyetçiliği başlıklı üçüncü bölümde Filistin İsyanı ve Arap İsrail Savaşları ve bunların Arap Milliyetçiliğinin gelişmesi üzerindeki etkileri ele alınıyor (107-115). Üç yıl süren Filistin İsyanında hem Araplar hem de Yahudiler önemli kayıplar

verdiler. Hatta Britanya işgal kuvvetleri de 500'den fazla can kaybı verdi. Çevre ülkelerde de yankıları oldu. En fazla da Mısırlı siyasetçileri etkiledi ve 1952 darbesini tetiklediği bile düşünüldü. Mısır başta olmak üzere çevre Arap ülkelerinin endişesi, “ortaya çıkabilecek bir Yahudi devleti hem Arap dünyasının birbirine erişiminde bariyer olacak olması hem de yabancı güçlerin bölgeye müdahaleleri için zemin oluşturacak olmasıydı”. Ama süreç durmadı. “İkinci Dünya Savaşı sırasında Hitler Almanya’sının 6 milyon Yahudiyi yok etmesi savaş sırasında Batılılar tarafından çok önemsenmemiş olsa da savaş sonrası ortamda dünya kamuoyunda ciddi tepkiler doğmasına yol açtı. Bu dramatik soykırımı Filistin’de bir devlet için önemli bir meşruiyet kaynağı olarak gören Siyonist organizasyonlar netice itibarı ile savaşın galiplerini ikna ederek devlet kurulması konusunu Birleşmiş Milletlere taşıdılar. İsrail’in bağımsızlığının 1948’de Birleşmiş Milletler tarafından tanınması Arap Milliyetçiliği tarihinde en keskin sürecin başlamasını tetikledi.”

Bu noktadan sonra süreç hep Arapların aleyhine gelişti. Araplar, İsrail karşısında bir araya gelerek ortak bir askerî hareket yaptılar ama sonuç tam bir felaket olduğu gibi İsrail savaşta kazandığı ilave toprakları diplomatik olarak elinde tutmanın planlarını hayat geçirdi. 1948’deki bu savaşta Filistinliler 16.000 ölü ve 15.000 yaralı bıraktı. Diğer Arap kuvvetlerinin kaybı 2.500, İsrail’in kaybı ise 6.000 askerdi.

Çetin geçen bu savaşın önemli demografik, siyasi ve askerî sonuçları oldu. Meydana gelen gergin ortam, 1956’daki ikinci bir savaşa sebep oldu ve İsrail’in fazla güç harcamadan topraklarını genişletmesi ile sonuçlandı. Araplarla İsrail arasındaki üçüncü savaş ise Altı Gün Savaşları olarak bilinen (5-10 Haziran) 1967 savaşıdır. Birçok sonucunun yanı sıra 1967 savaşı, bir yandan İsrail’in bölgedeki üstünlüğünü pekiştirdi. Ayrıca Cemal Abdünnasır’ın karizmasını yerle bir ettiği gibi Arap ülkelerince kabul gören milliyetçi söylemlerine karşı büyük bir jeopolitik zafer anlamına geliyordu. Dördüncü savaş, 6-25 Ekim 1973 tarihleri arasında oldu. Bu defa Suriye ile Mısır, kaybettikleri toprakları geri almak için İsrail’e karşı savaş ilan ettiler. Sovyetler Birliği Mısır ve Suriye’yi, ABD ise İsrail’i güçlü Yahudi lobileri aracılığıyla destekliyordu. Dört savaş değerlendirildiğinde, Arapların İsrail’e karşı kayda değer bir zafer elde edemedikleri görülür.

Ortadoğu’daki ülkeler ve yönetim biçimleri ile yönetim ve halk arasındaki ilişki açısından bakıldığında özellikle 1970’lerden itibaren Arap Milliyetçiliği gerçekçi ve uygulanabilir bir siyasi alternatif olmaktan uzaklaşmış oldu. Yazarın ifadesiyle “bugün Arap halkı için seçenekler şöyle sıralanabilir: mevcut vesayet rejimleriyle barış yapıp devam etmek, radikal eğilimlere yönelmek, sabırla çalışmak ve beklemek”.

Kitabın bu noktasında Arap Milliyetçiliğinin sembol isimlerinden Nasır ile ilgili bir alt başlık yer alıyor: *Cesur ve Mağlup Bir Milliyetçi: Cemal Abdünnasır (1918-1970)*. Burada, onun hayatı, fikirleri ve Nasırcılık doktrini ile ilgili bilgiler veriliyor.

Arap Milliyetçiliği tartışılırken olmazsa olmaz konuların başında Filistin sorunu gelmektedir. Her aşaması farklı durumları ve dramları barındıran ve günümüzde de süren Filistin sorununun önemli ismi Yaser Arafat ve kurucusu olduğu Filistin Kurtuluş Örgütü hakkındaki bilgi ve kaynakları, kitabın *Filistin Kurtuluş Örgütü* alt başlığını taşıyan bölümünde bulmak mümkündür (131-136). Yine günümüze uzayan etkileriyle, Suriye ve Irak’ta peş peşe ortaya çıkan siyasi yönetimlerin ideolojik çatısını oluşturan Ba’s Partisi ile ilgili bilgiler de *Ba’s Partisi* alt başlığı ile yer veriliyor (136-142).

Kitabın Üçüncü Bölümü *Arap Baharı: Arap Milliyetçiliği Yeniden mi Doğuyor?* Soru cümlesi şeklindeki alt başlıkla sona eriyor. Ocak 2011’de başlayan Arap baharı süreci günümüzde en şiddetli biçimde Suriye’de cereyan eden olaylarıyla bölgeyi dünyanın gündeminde tutmaya devam ediyor. Arap Baharı ifadesinin zihinlerde çağrıştırdığı değişim süreci devam ediyor. *Başlangıcından Günümüze Arap Milliyetçiliği* adlı çalışma şu cümlelerle sona eriyor: “birçok ülkede devlet aygıtının kurumsal ve finansal olarak hasar gördüğü Arap Baharı ülkeleri daha bir süre demokrasiye geçişin sancılarını yaşayacak gibi görünmektedirler. Tabii bu süreçler bölgede demokrasi istemeyen güçlerin müdahaleleri ve ajitasyonlarıyla hala tersine çevrilme riskleri de taşımaktadırlar. Dolayısıyla ortaya çıkan bu riskli ve değişken yeni siyasi haritada Arap Baharından bölgesel anlamda bir Arap Milliyetçiliği dalgası beklemek en azından kısa ve orta vadede çok anlamlı görülmemektedir.” Çalışma Sonuç Bölümüyle sona ermektedir.

Sadece Arap Milliyetçiliği değil genel olarak Ortadoğu tarihine ilişkin oldukça zengin bir kaynakçanın yanı sıra titizlikle hazırlanmış ve kaynak eser olarak kitaptan faydalanmayı kolaylaştıracak ayrıntılı dizin de çalışmayı değerli kılıyor. “Ekler” kısmı ise, kitabın hedeflediği kitlenin Türkçede yayınlanmış haliyle, başka yerde bir arada bulması zor olacak bir derleme olarak değerli görünüyor.